

Ahmet Midhat Efendinin Romanlarında Beykoz

M. Fatih Andı

Ahmet Midhat Efendinin Romanlarında Beykoz

XIX. yüzyılın en velüd edebiyatçılarından birisi olarak öne çıkan Ahmed Midhat Efendi, çok sayıda roman yazmış ve bunların da birçoğunda mekân olarak İstanbul'u işlemiştir. Bu eserlerde biz Efendi'nin yaşadığı dönemin ve öncesinin İstanbul'una, İstanbul'un sosyal hayatına ve semtlerine dair çok canlı ve teferuatlı anekdotlar buluruz. Midhat Efendi'nin eserlerinde sıkça bahsettiği semtlerden birisi de Beykoz'dur. Beykoz, *Müşehdat* romanında olduğu gibi bazan Efendi'nin kendisinin yaşadığı bir semt olarak romana taşınır, bazan da *Çengi* yahut *Acaıyb-ı Âlem* romanlarında olduğu gibi romanın vak'asının geçtiği yahut roman kahramanlarının uğradığı bir semt olarak. Her iki halde de bu temasların bizim için bugün taşıdığı önem, o yüzyılın İstanbul hayatına ışık tutmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Midhat Efendi, İstanbul, Beykoz, XIX. yy. Türk edebiyatı, Türk romanı

Beykoz District in Ahmet Midhat's Novels

Ahmet Midhat Efendi, one of the most prolific authors of 19th century, wrote many novels and in these novels Istanbul takes place as the primary setting. We find many live anecdotes about the period and places he lived in. One of the places that Ahmet Midhat mentions very often is Beykoz. Beykoz takes place in novels sometimes as place in which the author lives such as in the case of *Müşehdat* and sometimes as a place heroes in the novels stop by such as in the case of *Çengi* and *Acaıyb-i Alem*. In both cases, these connections are imposratnt in terms of shedding light on the life of Istanbul in that period.

Key Words: Ahmet Midhat Efendi, İstanbul, Beykoz, XIXth century, Turkish literature, Turkish novel

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
andifatih@yahoo.com

Mekânlar, yetiştirdikleri veyahut içlerinde barındırdıkları şahsiyetlerin de-ğeri ile de kıymet kazanır, ünlenir ve anılırlar. Bu şahsiyetlerin varlıkları, isimleri yahut bütün yapıp ettikleri ile hayatları, yaşadıkları veya mensup oldukları o mekânların kültürel dokusunu, tarihini yahut aktüel kimliğini yoğuran ve yapan faktörler arasındadır çoğu kez. “Mekânın saygınlığının, insan ile kaim olduğu” ilkesidir yani söz konusu olan. Belki de bu yüzdendir ki, eskiler, yetiştirdikleri din, bilim, sanat ve edebiyat büyüklerini ekseriya doğduğu memleketin veyahut hayatını geçirdiği şehrin adıyla birlikte anarlardı. Şairlerin aldıkları mahlâslar yahut lâkaplar arasında bir coğrafyaya aidiyet bildirenleri az değildir. Ahmed Yesevî, İbrahim Peçevî, Gelibolulu Âlî, Rûhî-i Bağdâdî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî vs. hemen hatırlayabileceğimiz birkaç örnektir ve bu türden örnekleri sayfalar boyu sıralamak mümkündür. Bu gelenek, XIX. yüzyıl aydın ve yazarları arasında da bir lâkap unsuru olarak süregider. Leskofçalı Galib, Yenişehirli Avnî, Hersekli Ârif Hikmet, Manastırlı Rifat, Selânikli Fazlı Necib, Filibeli Ahmed Hilmi gibi isimleri burada zikredebiliriz. Bugün de kendisine soyadı olarak, doğduğu yerin ismini seçen birçok kişinin varlığını biliyoruz.

Bu durum mekân-insan ilişkisinin, insanın mekâna bağlanmasının, mekânın da insanla anlam kazanmasının çok belirgin göstergelerinden birisidir.

Mekânın kimliğini, özelliğini ve sosyal dokusunu yapan elbette insandır. Fakat bir yerden sonra, mahalle kültürü, semt kimliği, memleket havası, hemşehrilik, kentlilik bilinci, adına ne dersek diyelim, hangi toplumsal katmanda karşımıza çıkarsa çıksın, bu doku, bu şahsiyet dönüp insanı yapmaya başlamaktadır. Hacı Bayram-ı Veli'nin çok bilinen

*“Ben bir ulu şara vardım
Ol şarı yapılır gördüm
Ben dahi bile yapıldım
Taş u toprak arasında.”*

mısraları bu düşünce etrafında da yorumlanamaz mı?

Burada bahsini ettiğimiz mekân-insan ilişkisi, denklemin her iki tarafı ile de çok önemlidir. Ama yaklaşım amacımız ve bakış açımız, bir semtin, mahallenin yahut şehrin tarihi ve kültürel “nesc”i ile kuşatılmışsa, bu durumda, orada yaşamış ve o yerin maddî yahut mânevî havasına, o “coğrafyanın şahsiyeti”ne katkıda bulunmuş kişiler öne çıkar.

Bugün kimi semtler yahut şehirler vardır ki, biz onları çoğu kez o yere çeşitli şekillerde mensubiyeti bulunan bazı kişilerin isimleri ile de hatırlarız. Söz gelimi edebiyat perspektifinden bahse bakarsak, Cumhuriyet dönemi yazarları arasından Yahya Kemal denilince Üsküp, Hüseyin Rahmi Gürpınar denilince

Heybeliada, Sait Faik Abasıyanık denilince Burgazada, Behçet Necatigil denilince Beşiktaş, Halid Ziya denilince İzmir, Halikarnas Balıkcısı denilince Bodrum, Tarık Buğra denilince Akşehir isimleri de birlikte akla gelir.

İşte aynı durum XIX. yüzyıl Beykoz'u için de Ahmed Midhat Efendi ismini aklımıza getirir.

XIX. yüzyılın bu çok çalışkan ve kaleme aldığı yahut tercüme ettiği roman, hikâye, tiyatroy, hatırat, gazete makalesi, tarih kitapları, mektep kitapları ve çok çeşitli konulardaki fikrî eserler ile bir devri doldurmuş ve dönemin edebiyatının önemli bir siması olmuş velût yazarının bilhassa hayatının kemâl devrelerinde Beykoz'un ayrı bir yeri vardır.

Çocukluğu ve ilk gençlik yılları yokluklar ve zaruretler içinde geçmiş, çok değişik işlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli vilâyetlerinde dolaşmış, dönemin siyâsî hengâmesi içinde Rodos'a sürgün cezasına bile uğramış bulunan Ahmed Midhat Efendi (1844-1913)'nin devrindeki asıl şöhreti ve yeri, edebî ve fikrî eserleri, İstanbul'da kurduğu Kırkambar Matbaası ve çıkardığı Tercümân-ı Hakikat gazetesi ile belirginleşir.

Ahmed Midhat Efendi, bir yandan basın-yayın ve edebiyat dünyasının aktif bir mensubu olarak faaliyet gösterirken, bir yandan da Takvîm-i Vekayi müdürlüğü, Matbaa-i Âmire müdürlüğü, Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye reisliği gibi idarî görevleri de yüklenir. Bu çalışkanlığı ve başarısı beraberinde maddî imkânlarının artmasını ve refahı da getirir. Bunun sonucunda ise Efendi, 1880'de kendisine Beykoz'da, Akbaba'daki Balcıoğlu çiftliğini satın alarak işletmeye başlar. Peşinden 1884'te Sırmakeş suyunun bulunduğu Serdaroğlu çiftliğini ve oturacağı yalıt alır¹. Böylece bir Beykozlu olarak, semte iyiden iyiye yerleşen Ahmed Midhat Efendi, bir yandan da Bâbîâlî'deki matbaasına vapurla düzenli olarak gidip gelmekte ve gazetecilik-yazarlık mesleğini sürdürmektedir.

Beykoz, Efendi'nin kendi hayatında olduğu kadar, yazdıklarında da yansımaları bulur. Onun bilhassa romanlarında Beykoz'un adı sık sık geçer. Zaman zaman XIX. yüzyıl Beykoz'unun günlük hayatından, insanların meşgalesinden ve semti algılayışlarından kesitlerle de karşılaşırız bu romanlarda.

Meselâ *Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul'da Neler Olmuş?* romanı ile *Felâton Bey'le Rakım Efendi* romanında Beykoz, adeta İstanbul'un içindekiler için bir uzaklık ölçüsüdür. Sanki İstanbul sınırının en uç noktası Beykoz'dur. *Dünyaya İkinci Geliş* 'te (1874) roman kahramanlarından Yemişçi Arap (Mesud Ağa), yaşadığı birtakım maceralardan sonra Trabzon'dan fındık satın alır ve bir tekneye doldurarak, kıyı boyunca ta Beykoz'a yani İstanbul'un ucuna kadar inip

¹ Ahmed Midhat Efendi'nin hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976, 4. bs., Çağlayan Kitabevi, s. 445-474.

bu bir tekne dolusu fındığı orada satar ki o dönemde, Beykoz meyve sebze bahçeleri ile ünlüdür ve aşağıda *Müşahedât* romanında da görüleceği üzere Beykozlu bahçıvanlar, yetiştirdikleri sebze ve meyveyi kayıklara yükleyip bugünkü Eminönü civarındaki Yemiş İskelesi'ne getirip satarlar. *Dünyaya İkinci Geliş*'te Yemişçi Arab'ın yaptığı fındık ticaretinden kısaca şu satırlarla söz edilir:

"Sermaye Yemişçi Arap'tan olmak üzere bunlar fındık almaya Trabzon'a gittiler ve oradan fındık alıp kıyı sıra ta Beykoz'a kadar inerek sattılar. Yemişçi Arap, Anadolu Hisarı'na kadar inmişti. Fakat daha aşağıya inmeyip yine Trabzon'a doğru yol verdi. İkinci defasında beş bin kıyye kadar fındık ile Yemiş İskelesi'ne yanaştı. Elhasıl fındık ticareti kârlı mı geldi ne oldu? Bu seferi birkaç defa tekrar eylemişti."²

Felâton Bey'le Rakım Efendi (1875) romanında ise, Rakım Efendi'nin ailesi ile birlikte çıktığı bir Kağthane gezisi sırasında kendilerini gezdiren kayıkcı Osman Ağa ile yaptığı konuşmada, Beykoz yine sur içi İstanbullusu için adeta bir uzaklık ölçüsü olarak zikredilir. Rakım, Osman Ağa'dan Haliç'te kayıkla Alibeyköy Deresi taraflarına doğru gitmek arzusunu da belirtince, yaşlı kayıkcı ile aralarında şu konuşma geçer:

"Osman Amca: -Pekâlâ, olur efendim! Niçin olmasın? Kayık altımızda değil mi? Kolda da kuvvet çok. Dolaşır dolaşır da, canımız sıkılırsa Eyüp Sultan'a kadar gideriz.

Rakım: -Aferin Osman Amca!

Osman Amca: -Sen Osman Amcanın sakalında kır görüp de ihtiyar olmuş mu zannediyorsun? Buradan başlasam, soluğu Beykoz'da alırım."³

Çengi (1877), Midhat Efendi'nin üfürükçü, büyücü ana (Saliha Molla) ile aklını cin ve peri hikâyeleriyle bozmuş oğlunun (Danış Çelebi) başından geçenleri anlatan ve batıl inançları yermeyi amaçlayan bir romanıdır. Saliha Molla, birgün Beykoz'da zengin bir adamın konağına, konağın hanımını sözüm ona tedavi etmek ve kadına musallat olan cinleri kovmak için çağrılır. Kalkıp bu "uzak" semte, birkaç gün kalmak zorunda kalacağını anlayarak yanından ayırmadığı oğluyla birlikte gider:

"Bir yaz günü Beykoz'da bir zatın yine kendisi gibi kibarzade bulunan haremî cin ve peri alâmetlerinden bir hastalıkla yatağa düşmüş olduğundan efsunlamak için Saliha Molla'yı davet ve celbeylemişlerdi. Saliha Molla birkaç gün-

² Ahmed Midhat Efendi, *Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul'da Neler Olmuş*, (Haz. Kâzım Yetiş), Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yay., s. 84.

³ Ahmed Midhat Efendi, *Felâton Bey'le Rakım Efendi*, (Haz. Necat Birinci), Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yay., s. 216.

ler Beykoz'da kalmağa mecbur olacağını anladığından ve oğlu Dâniş Çelebi'yi ise elinden gelse bir dakika yanından ayırmamak sevdasında bulunduğundan bu defa dahi Çelebi'yi birlikte alıp Beykoz'a götürdü.”⁴

Fakat gidilen yerde Daniş Çelebi rahat durmaz. Birgün çevreyi dolaşmak için dışarı çıkar ve yolu Beykoz Hünkâr Köşkü'ne uğrar. Bu köşkü cinler padişahının sarayı zannederk içine girmeye çalışınca da bekçiden bir güzel dayak yer. Bu sayfalarda Daniş'in gözünden Hünkâr Köşkü'nün etraflı tasvirlerine de yer verilir.

Hünkâr Köşkü, bir kıyaslama vesilesi ile, *Acâyib-i Âlem* (1882) romanında bir kere daha karşımıza çıkacaktır. Romanda, Rusya'daki “Terem” sarayından bahsedilirken hemen Beykoz “kasr-ı hümayûnu” hatırlanır:

“Terem sarayı dahi yekdiğeri üzerinde mebni dört kat bir binâ-yı refi' olup Beykoz kasr-ı humâyûnu gibi her katı yükseldikçe mikyası küçültülmüş ve nihayet dördüncü katı yalnız bir yüksek odadan ibaret kalmış olduğu için ona bu isim verilmiştir.”⁵

Fakat Beykoz, bu dört romanın hepsinden fazla, Midhat Efendi'nin *Müşâhedât* isimli romanında karşımıza çıkar. *Müşâhedât*, Efendi'nin Emile Zola-vârî bir şekilde kaleme aldığını söylediği ve romanın şahısları arasına kendisini de kattığı, vak'aların bir kısmını da kendi etrafında geliştirdiği bir romandır ve Ahmed Midhat'ın artık Beykoz'a yerleşmiş olduğu yılların mahsulüdür (1891). Bu yüzden gerek kendisinden bahsederken, gerekse vak'a gereği yer yer yaşanmış reel hayat kırıntıları, tecrübeleri ve gözlemleri etrafında Beykoz sık sık romanda karşımıza çıkar.

Müşâhedât, Ahmed Midhat Efendi'nin birgün Beykoz vapurunda tesadüf ettiği iki Ermeni kızının hayatlarına duyduğu tecessüsle başlayıp, onların başlarından geçen maceralara muttali oluşuyla devam eden bir aşk ve macera romanıdır.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Midhat Efendi bu romanın yazıldığı yıllarda artık Beykoz'a taşınmıştır ve daha romanının ilk cümlesinde kendisini bir “Beykozlu” olarak gördüğünü ortaya koyar:

“Mâlûm a, bu muharrir-i âciz Beykozlu'dur. Yaz kış, akşam sabah Beykoz'dan İstanbul'a gelir gider.”⁶

⁴ Ahmed Midhat Efendi, *Çengi*, (Haz. Erol Ülgen), Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yay., s. 11 vd.

⁵ Ahmed Midhat Efendi, *Acâyib-i Âlem*, (Haz. Kâzım Yetiş), Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yay., s. 356.

⁶ Ahmed Midhat Efendi, *Müşâhedât*, (Haz. Necat Birinci), Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yay., s. 9.

Burada dikkatimizi çekmesi gereken husus, Efendi'nin Beykoz'u adeta İstanbul'un dışında tutuyormuşçasına "Beykoz'dan İstanbul'a" ifadesini kullanmasıdır ki, bu tutum bir yandan bize iki mesafenin birbirinden uzaklığını çağrıştırtırken, öte yandan da eski İstanbullular'ın günlük konuşmalarında bugünün surîci İstanbulunu asıl "İstanbul" olarak kullandıklarını yansıtır.

Midhat Efendi, romanında daha sonra Beykoz'dan Eminönü (Köprü)'ne çalışan Şirket-i Hayriye vapurlarının işleyişinden, yolcularından, kendisinin her gün gidip geldiği bu vapurlarda kaptanlarla nasıl dost olduğundan ve yolculuğu sırasında geçen uzunca süreyi nasıl kâh vapur arkadaşları ile sohbet ederek, kâh okuyarak ve kâh gazetesi için yazılar yazarak değerlendirdiğinden bahseder⁷.

Beykoz, Midhat Efendi'nin Bâbîâli'deki matbaasına uzaktır. Bu yüzden "İstanbul"a hergün inmemekte, haftanın belli günlerinde Beykoz'daki işleriyle meşgûl olmaktadır. Fakat indiği günlerde de Efendi'nin kimi zamanlarda Eminönü yahut Beyoğlu taraflarında işi uzamakta, akşam geç saatlere kalmaktadır. Böyle durumlarda Beykoz'da oturma'nın bir olumsuzluğu ortaya çıkmaktadır ki, o da vapuru kaçırmak epe gidememektir. Bereket versin ki, Efendi'nin kardeşi Mehmed Cevdet, matbaaya yakın bir semtte oturmaktadır ve Ahmed Midhat böyle durumlarda, biraderinde kalmaktadır. Romanda müteaddit defalar, bu şekilde Beykoz vapurunu kaçırp da kardeşinde yattığı gecelerden bahis vardır⁸.

Ahmed Midhat Efendi, vapurda tanıştığı Ermeni kızları Siranuş ile Agavni'nin arkadaşları olan sebze-meyve ticareti ile uğraşan Refet'in izini bulup, kendisiyle tanışmak için bir sabah erkenden Beykoz'da Hünkâr Çayırı'nın ucundaki Hünkâr İskelesi'ne iner ve oradan Eminönü'ne, Yemiş İskelesi'ne sebze ve meyve götüren nakliye kayıklarından birisiyle Eminönü'ne geçerek Refet'i bulur. Bu anekdottan bahsedilen sayfalarda uzun uzadıya Beykoz'da sebze ve meyve yetiştiren bahçıvanlardan, onların çalışma şartlarından, ellerine geçen paranın azlığından, ürünlerini yok pahasına satmak zorunda kaldıkları için emeklerini değerlendiremediklerinden söz açılır. Bu sayfalar kesif dikkatli bir gözün gözlemlerini aktarma çabası ve zengin mâlûmatla dolu sayfalardır:

"Beykoz'da Hünkâr İskelesi mâlûmdur. Bunun ismi 'iskele' olduğuna bakıp da Limon İskelesi, Yemiş İskelesi, Zeytin İskelesi filân gibi geceli gündüzlü yüzlerce kayıklar. Sandallar. Salapuryalar, mavnalar, çektirmeler, gemilerle meşgûl yerlerden zannetmezsiniz ya? Burası letafetçe İstanbul civarında emsâli

⁷ Köprü-Beykoz arası vapur sohbetleri. Midhat Efendi'nin *Cinli Han* romanının başında yer alan "Mukaddimecik"te de söz konusu edilir. (Bk.: Ahmed Midhat Efendi, *Cinli Han*, (Haz. N. Birinci), Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yay., s. 4.)

⁸ Bk.: s. 49, 61, 87, 188, vd.

gerçekten nadir olan Hünkâr Çayırı'nın medhali olup, buraya yalnız erbâb-ı teferrûc ve tenezzühün süslü kayıkları, sandalları, istimbotları filânları yanaşır.

Kayıklar, sandallar, istimbotlar diye envânı siga-i cem' ile kaydelediğimiz merâkib-i bahriyenin de mikdarını o kadar çok sanmayınız. Ezcümle, Kağthane'de yüzlerce seyirci kayık ve sandallarının peyda eyledikleri izdihamı burada ümid etmeyiniz. İstanbul'a nisbetle mevkii ücra olan Hünkâr Çayırı, ekserî tenhalıktır. Onun için Hünkâr İskelesi'nde de seyirci, kayık ve sandallı bile seyrek götülür.”⁹

Bu paragrafları takip eden satırlarda, Beykoz ve havalisindeki bahçıvanların nasıl topladıkları sebze yahut meyveleri beygirlerine yükleyerek küfelerle iskeleye getirdikleri, kayıkçılarla bahçıvanların İstanbul'daki günlük sebze ve meyve fiyatlarına dair konuşmaları, geçim derdinden şikâyetleri, iskeleye indirilen küfelerin yatsıdan sonra kayıklara yüklenişi, gece yarısında kayıkçıların “İstanbul” istikametine doğru rüzgâr ve akıntı elverişli ise bir buçuk iki saat, değilse dört beş saat kürek çekiş sonrasında iskeleye vasil oluşları ve yükleri indirişleri ayrıntılı bir biçimde anlatılır.

Ahmed Midhat Efendi, Beykoz'dan Eminönü'ne bir sebze kayığı ile böyle gece yarısı geçişini ise bu hayatı da görmek, yaşamak ve öğrenmek arzusuna bağlar ve duygularını şöyle ifade eder:

“Ama kayığa binişim ne mecbûri idi, ne tesadüfî. Zira akşam İstanbul'da, biraderde kalabilmek, gece vakt-i merkûnu geldikte, Eminönü'ne gidebilirdim. Tesadüfî de değildi. Zira ahvâl-i beşeriyeye ve medeniyenin bu kısımlarını görmek için Pazar kayığı, su kayığı, sebze kayığı, balık kayığı filân gibi şeyleri ziyaret ve tahkîk ve temâşâ merakımdır, zevkimdir. Bu defa dahi iltizâmî olarak şu Hünkâr İskelesi'nden kalkan sebze kayığına binmiştim.

Fena mı ettim? Mevsimimiz mevsim-i bahar. Hem de gayet-i kuvve-i bahar olan mâh-ı Mayıs. Gece, hava açık... Kubbe-i semâ milyarlarca ecrâm-ı muzîanın lemeânıyla şehriyân hâlinde hâlinde. Anadolu ve Rumeli sahillerinde akşamdan mikdarları daha da çok olan ışıkların ağlebi sönmüş. Cihan bister-i hâb u râhata gömülmüş. Yalnız bülbüller uyanık. Akıntılara tebaiyyetle kâh Anadolu, kâh Rumeli sahiline kayık tekarrüb ettikçe yalı bahçelerinden ve arka taraftaki dağlardan yüzlerce bülbüller hazin nağmeleriyle bîdârî-i âşîkânelerini ilân ediyorlar. Kayık tam orta yerde gittiği zamanlar ise, iki sahilin ikisinden de andelîb âvazeleri bize kadar vasil oluyorlar. Bu zevk, bu safa her zaman, her yerde bulunur mu?”¹⁰

⁹ a.e., s. 56.

¹⁰ a.e., s. 61-62.

Beykoz'dan başlayarak Boğaziçi'nin bir gece vakti bülbül sesleri eşliğinde gezilişinin romantik tasvirlerle anlatıldığı bu satırlarda, Ahmed Midhat Efendi'nin gördüğü güzelliklerden ne kadar zevk aldığı ortadadır. Bu satırlar ve yukarıda yer verdiğimiz Beykoz'a dair alıntılar (burada zikretmediklerimizle birlikte), gerek uzun uzadıya olsun, gerekse küçük temaslar, kırıntılar şeklinde olsun, böylesi bir zevkin tadına varabilen bir dimağın, yani bakmasını ve görmesini bilebilen bir gözün süzgecinden bize XIX. yüzyıl Beykoz'unu ve Beykoz perspektifinden İstanbul'unu anlama, tanıma ve yorumlama yolunda değdiği şeyi canlandıran, daha da güzelleştiren edebiyatın sihirli değneği ile fırsat pencercikleri açan satırlardır. Bu pencerciklerin, dünün güzelliklerini bugüne taşıyarak, çevremizi, dolayısıyla hayatımızı, yani "biz"i güzelleştirdikleri ise unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Ahmed Midhat Efendi, *Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul'da Neler Olmuş*, (Haz. Kâzım Yetiş), Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yay., 124 s.
- Ahmed Midhat Efendi, *Felâhın Bey'le Rakım Efendi*, (Haz. Necat Birinci), Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yay., 149 s.
- Ahmed Midhat Efendi, *Çengi*, (Haz. Erol Ülgen), Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yay., 152 s.
- Ahmed Midhat Efendi, *Acâyib-i Âlem*, (Haz. Kâzım Yetiş), Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yay., 324 s.
- Ahmed Midhat Efendi, *Muşâhedât*, (Haz. Necat Birinci), Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yay., 374 s.
- Ahmed Midhat Efendi, *Cinli Han*, (Haz. N. Birinci), Ankara 2000, Türk Dil Kurumu Yay., 70 s.
- Doğanay, Mehmet, *Ahmet Midhat Efendi'nin Romanlarında İstanbul*, (Basılmamış Y. Lisans tezi), İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, 246 s.
- Okay, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Ankara, tarihsiz, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 437 s.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976, 4. bs., Çağlayan Kitabevi, s. 445-474.